

O‘ZBEK TILI PUNKTUATSIYASINING TAMOYILLARI VA USLUBIYATI

Xolnazarova Sitora Xolmurodova

TerDu 2-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: **Omonturdiyev Nurali Rashidovich**

f.f.f.d(PhD).

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada tinish belgilarining tamoyillari va uslubiy xususiyatlari haqida fikr yuritilgan.*

***Kalit so‘zlar:** Differensiya, mantiqiy tamoyil grammatik tamoyil, diakritik belgilar. Uslubiy va differensiatsiya (farqlash), punktuatsiya va AT.*

Kirish: Yozuv madaniyatini shakllantirish va takomillashtirishda punktuatsiyaning - tinish belgilarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilari yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (so‘zlar, morfemalar) bilan ko‘rsatish mumkin bo‘lmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda ham favqulodda muhim ahamiyatga ega. Shu sababdan ham ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida punktuatsiya belgilari va ularning tilshunoslikda tutgan o‘rni, ahamiyati, hali o‘rganilmagan tomonlarini tahlilga tortishni maqsad qildik. Punktuatsiya tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, yozma nutqni to‘g‘ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta’minlashda benihoya zaruriy vositadir. Ilmiy manbalarda, o‘quv qo‘llanmalarida tinish belgilarining qo‘llanish usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiy-grammatik, uslubiy va differensiatsiya (farqlash) tamoyillari asosida belgilanishi ta’kidlanadi. Bunda mantiqiy-grammatik tamoyil nutqning semantik grammatik tomonini yozuvda to‘g‘ri ifodalashga qaratilgan bo‘lsa, differensiatsiya tamoyili asosidagi qoidalar tinish belgilarining

qo'sh holda qo'llanishidagi tartibni, gapdagi murakkab mazmuni aniqlashtirish kerak bo'lganda, ulardan foydalanish yo'llarini belgilab beradi. Uslubiy tamoyil tinish belgilarining qo'llanishini nutq uslublari asosida belgilashni nazarda tutadi, lekin bu unchalik to'g'ri emas, chunki muayyan bir uslubgagina xoslangan tinish belgisi bo'lmaydi. Zarurat tug'ilganda, har qanday uslubda ham xohlagan tinish belgisidan foydalanish mumkin.

Punktuatsiya, yozuvning matn bo'limlarini va gaplarini aniqroq qilish uchun belgilar yoki tinishlar qo'llashni anglatadi. Quyidagi belgilar va ularning qo'llanish tartibi turli xil punktuatsiya turlari uchun o'zaro farq qiladi:

1. Nuqtalar (.) - Matn bo'sh joyida yoki jumladan keyin qo'yiladi va biror fikrning tugaguncha yoki natijasiz to'xtab qolishini ifodalaydi. Masalan: Bugun ko'nglim sog'oldi.

2. Vergul (,) - Gap yoki jumladan so'ng kelgan qisqa fikrlarni ajratish uchun qo'yiladi. Masalan: U qiz yoshida, juda ham hamjihatdir.

3. Nuvotonlik (;) - Gap yoki jumladan so'ng kelgan kuchli fikrlarni ajratish uchun va uzun matnlarda boshqa nuqtalash belgilari bilan birlikda qo'yiladi. Masalan: Men ko'nglimni sog'otishga harakat qildim; ammo bundan xursand bo'lmadim.

4. Dvoetochie (:) - Gap yoki jumladan so'ng kelgan maqsadli fikrlarni, biror narsani tushunish uchun yoki matnning ro'yxatlarini to'g'ri kelish uchun qo'yiladi. Masalan: Unda barcha zaruriy elementlar bor: chuqurmiq, yog', sut, qovun va hokazo.

5. Chiziq (-) - So'zlar orasida, yozuvning biror so'ziga ishonaslik qilish uchun, so'zlarini kengaytirish uchun yoki matnning turli qismlarini ajratish uchun qo'yiladi. Masalan: 3-4-sonli avtobus.

6. Sitatlar (" ") - O'zida bitta yoki bir nechta so'z yoki jumlaning o'z ichiga olgan va sitat qilinayotgan qismni ifodalash uchun qo'yiladi. Masalan: "Men darsdan kelib chiqdim," dedi o'qituvchi.

7. Kichik qavs (') - Yozuvda ishlatiladigan rasmlar yoki yozuvni tushunish uchun yoki ma'nosi uzoq bo'lgan so'zlarni ajratish uchun qo'yiladi. Masalan: Men o'qishni juda ko'p yaxshi ko'raman, aytganida 'ko'raman' so'zini yaqinlikda ko'rsatib turadi.

8. Qo'shma belgisi (+) - Yozuvda qo'shma amal qilish uchun, tashqi matnlar, ma'lumotlar yoki sonlar kabi xus

Muayyan tildagi punktuatsiya an'alarining mustahkamlanishi va takomillashuvida taniqli yozuvchilarning ijodi hamda tinish belgilarining qo'llanish qoidalarini umumlashtiruvchi va tartibga soluvchi tilshunoslar faoliyati katta ahamiyatga ega. Hozirgi o'zbek punktuatsiyasining shakllanishi, rivoji, uning o'rganilishi Fitrat, S.Ibrohimov, H.G'oziyev, O.Usmonov, G'.Abdurahmonov, K.Nazarov va boshqa tilshunoslarning nomi bilan bog'liq. Munosabatlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladigan muhim grafik vositalar. Tinish belgilari markaziy, asosiy belgilar tizimiga (harflar va tinish belgilari) mansub bo'lib, u qo'shimcha, yordamchi belgilar tizimidan (raqamlar, turli fanlarga oid ilmiy belgilar, bosmaxona belgilari) ma'lum jihatlari bilan farq qiladi. Tinish belgilarning yozuvda qo'llanishi o'ziga xos tizimga ega. Bu tizim - tinish belgilar miqdori, qo'yilish tartibi va qo'llanish prinsiplari yig'indisi punktuatsiyani vujudga keltiradi. Bular yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (so'zlar, morfemalar) bilan ko'rsatish mumkin bo'lmagan turlicha fikriy munosabatlar va psixologik holatlarni ifodalashda ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, yozma nutqning tushunilishini osonlashtiradi. Tinish belgilarining asosiy vazifasi nutqning mazmuniy bo'linishini ko'rsatish, shuningdek, uning sintaktik tuzilishi va intonatsion jihatini aniqlashga yordam berishdir. Hozirgi o'zbek yozuvida tinish belgilari soni 10 ta: nuqta, so'roq belgisi, undov belgisi, vergul, qavs, tire, ko'p nuqta, nuqtali vergul, qavs, qo'shtirnoq.

Ularning aksariyati 19-asrning 2-yarmida ayrim gaz va toshbosma kitoblarning nashr etilishi bilan paydo bo'lgan. 8 Tinish belgilari o'z vazifasiga ko'ra, 2 ga bo'linadi: a) chegaralovchi tinish belgilari - muayyan sintaktik tuzilmaning yoki umuman gapning chegarasini bildirish, biron bir gap bo'lagini intonatsion mazmuniy jihatdan ajratib ko'rsatish, nutq qaratilgan shaxs yoki predmet nomi qamrab olingan, shuningdek, yozuvchi (so'zlovchi)ning subyektiv munosabati ifodalangan sintaktik tuzilma chegarasini ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi tinish belgilari qavs, qo'shtirnoq, yagona qo'shaloq belgi sifatida qo'llanuvchi vergul, ayni shu vazifadagi tire; b) ajratuvchitinish belgilari - mustaqil gaplarni, ularning qismlari (bosh va

ergash gaplar, bog‘langan va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning predikativ qismlari)ni, gapning uyushgan bo‘laklarini, birgalik ergashishli qo‘shma gaplarni, gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlarini, nutqning bo‘linganligini ko‘rsatuvchi tinish belgilari nuqta, so‘roq va undov belgilari, vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire, ko‘p nuqta.

Punktuatsiyaning dolzarb muammolari.

Punktuatsiya va axborot texnologiyalari. Globallashuv davrida axborot texnologiyalari kun sayin hayotimizdan chuqur o‘rin egallamoqda. Bugun yozma nutq deyarli axborot texnologiyalari orqali amalga oshmoqda. Biron matn yoki xabarni elektron holatda yozar ekanmiz, bevosita tinish belgilariga ham murojaat qilamiz. Ba‘zan elektron matnda so‘zlar bir-biriga qo‘shilib qoladi va shunda tinish belgilarning o‘rni qanchalik muhim ekanligi amalda ko‘rinadi. Gapning boshi, oxiri, ega-kesimi qayerdaligini bir-biriga yopishgan so‘zlardan darhol anglash juda qiyinchilik tug‘diradi.

Tadqiqotchi L.Ermatov punktuatsion tizimga oraliq belgisi terminini kiritishni taklif qilgan bo‘lib, bu masalaga “O‘zbek tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti” nomli dissertatsiyasida alohida diqqat qilgan. Dissertatsiyasida punktuatsiya bilan bog‘liq terminlar, ularning taraqqiyoti hamda ona tili darsliklaridagi ayrim tinish belgilar haqida ham asosli fikrlar aytilgan. Masalan:

“O‘rni kelganda, tinish belgilari yuzasidan bir mulohazani aytib o‘tish joiz. Ma‘lumki, gap tarkibidagi so‘zlar bir-biridan ajratib yoziladi. Masalan, Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi. (Maqol) Agar shu gapdagi so‘zlarni Yaxshiotgabirqamchi, yomonotgamirigqamchi tarzida ajratmay yozsak, gapni o‘qish qiyinlashadi. Jumladagi so‘zlarni yozishda ular orasida masofa tashlanadi va bu masofa so‘zlarni oson o‘qishga xizmat qiladi. Boshqa tinish belgilari ham shunday yoki shunga yaqin vazifani bajaradi. Ushbu jihatlarni hisobga olgan holda “oraliq belgisi” terminini joriy etish kerak. Shu kungacha ikki so‘z orasidagi masofa (ajratib yozish) haqida tushuncha bor-u, lekin uni atovchi termin yo‘q. To‘g‘ri, bu yerda hech qanday “belgi”, ya‘ni tinish belgisi amalda ko‘rsatilmaydi, biroq ikki so‘z orasida

saqlanadigan masofa “oraliq belgisi” sifatida talqin etilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi”.

Bu o‘rinda aytish kerakki, kompyuter lingvistikasi tarmog‘ining keskin rivojlanishi tinish belgilari taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Bu tinish belgilarining elektron matnlarda avtomatik qo‘llanishi bilan bog‘liq masalalarni oydinlashtirishni ham taqozo etmoqda. Ma’lumki, kompyuter tilida mavjud bo‘lgan punktuatsion me’yorlarko‘pginaYevropatillari uchun umumiy bo‘lgan qonuniyatlar asosida ishlangan. Mutaxassislar to‘g‘ri ta’kidlaganidek, bu hodisalar kompyuter lingvistikasi hamda o‘zbek tilining milliy xususiyatlaridan kelib chiqib tekshirilgandagina ilmiy va amaliy jihatdan to‘g‘ri hal qilinadi.

Tinish belgilarining axborot texnologiyalaridagi o‘rni masalasini o‘rganish zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi muammolaridan biridir.

Puntuatsiya tamoyillari tinish belgilarning qanday usul va tartibda qo‘llanishini ko‘rsatadi. Shuning uchun tinish belgilarining qo‘lanishidagi barcha qonun-qoida va tartiblar punktuatsiya tamoyillari asosida belgilanadi. Puntuatsiya tamoyillari tinish belgilarining tizimlilikini ta’minlaydi, og‘zaki nutqning mazmuni, qurilishi va intonatsion xususiyatlarini yozma nutqqa ko‘chirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Nurmonov A. Hozirgi ozbek adabiy tili .T. Ilm ziyo – 2013.
2. Jamolxonov H. Hozirgi ozbek adabiy tili . T. “Talqin” 2005.
3. Gulomov A. Ozbek tili punktuatsiyasi “Oqituvchi” T. 1992.
4. Hamrayev M.A Ona tili. T. 2007.